

Οι κοινωνικές επιστήμες και «τα πρακτά»: Για μια συζευκτική αντίληψη της γνώσης (*)

Χαρίδημος Κ. Τσούκας (**)

Όπως όλα τα σημαντικά ερωτήματα, η απλότητά του είναι γόνιμα ερεθιστική: «Γιατί», ρώτησε η Βασίλισσα του Ηνωμένου Βασιλείου οικονομολόγους του London School of Economics, «οι οικονομολόγοι δεν προέβλεψαν τη μεγάλη οικονομική κρίση του 2008» [1]; Δεν πήρε ιδιαίτερα διαφωτιστική απάντηση, αλλά έθεσε το σωστό ερώτημα.

Αν δεχθούμε ότι τα οικονομικά είναι επιστήμη με την κλασική (θετικιστική) έννοια του όρου, τότε πράγματι, θα ανέμενε κανείς να είχε προβλεφθεί η οικονομική κρίση. Τα οικονομικά, όμως, δεν είναι επιστήμη με την κλασική έννοια: δεν υπάρχουν αντικειμενικές αλήθειες στα οικονομικά, οι οποίες να είναι ανεξάρτητες από ανθρωπολογικές, πολιτικές και ηθικές αντιλήψεις. Όχι ότι η φυσική και η βιολογία – οι βασίλισσες των επιστημών – είναι ανεξάρτητες από ευρύτερες μεταφυσικές και κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις, αλλά τουλάχιστον το αντικείμενό τους (η ύλη) είναι ανεξάρτητο από το τι πιστεύουμε εμείς γι' αυτό. Αν και εμείς ως έλλογα όντα διατυπώνουμε τους νόμους που διέπουν τη συμπεριφορά της ύλης (με όλη την ιστορική σχετικότητα του λεξιλογίου που κάθε φορά διαθέτουμε), η υλική στοιβάδα της ύπαρξης συνιστά ένα φαινόμενο ανεξάρτητο από τις πεποιθήσεις μας.

Αντίθετα, στα οικονομικά, τη διοίκηση, και τις κοινωνικές επιστήμες γενικά, το φαινόμενο που μελετούμε είναι κοινωνικό - έχει παραχθεί, σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, από ανθρώπους. Ως εκ τούτου, αυτό που μελετούμε ενσωματώνει αξίες, σχέσεις ισχύος, αλλάζει στην πορεία του χρόνου, και ποικίλει ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Το σημαντικότερο: το φαινόμενο υπάρχει στο μέτρο που με τη δράση μας το αναπαράγουμε! [2] Κάθε φορά που συναλλάσσομαι με την τράπεζά μου, συμβάλλω στην αναπαραγωγή ενός σημαντικού θεσμού της οικονομίας. Ο τρόπος που συναλλάσσομαι, όμως, ενδέχεται, υπό ορισμένες συνθήκες, όπως π.χ. ένα bank run, να συμβάλλει στο αντίθετο - την κατάρρευσή του!

Στο μέτρο που οι εμπεδωμένες κοινωνικές αντιλήψεις και οι απορρέοντες κανόνες συνιστούν το υπό μελέτη φαινόμενο (π.χ. τραπεζικός δανεισμός), υπάρχει μια εσωτερική σχέση μεταξύ των κοινωνικών αντιλήψεων και του φαινομένου, η οποία καθιστά την πρόβλεψη επισφαλής. Η τραπεζική κρίση του 2008 λ.χ. οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αντίληψη ότι κάθε είδους ρίσκο μπορεί να τιμολογηθεί ορθά και, κατά συνέπεια, ότι οι χρηματαγορές είναι βέλτιστα αυτο-ρυθμιζόμενες [3]. Σημειώστε ότι δεν υπάρχει τίποτε το 'επιστημονικό' σε αυτή την αντίληψη: συνιστά μια άποψη, η οποία, σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, έγινε πιστευτή, υιοθετήθηκε ευρέως, και κατέστη ηγεμονική.

Αν θεωρούμε ότι η προβλεπτική εγκυρότητα είναι το κύριο στοιχείο ενός οικονομικού-κοινωνικού μοντέλου, τότε αυτό θα είναι, αναγκαστικά, μικρής εμβέλειας, με λίγες αιτιωδώς σχετιζόμενες μεταβλητές, ενσωματώνοντας αρκετές απλοποιητικές παραδοχές. Για την ακρίβεια, από την άποψη αυτή, όπως ειπώθηκε από τον Μίλτον Φρίντμαν, η ρεαλιστικότητα ή μη των παραδοχών, ουδόλως ενδιαφέρει, αρκεί να επαληθεύονται οι προβλέψεις [4]!

Όταν, όμως, το φαινόμενο που μας ενδιαφέρει είναι πιο σύνθετο, η ρεαλιστικότητα των κρίσιμων παραδοχών είναι σημαντική [5]. Η κρίση του 2008 δεν μπορούσε να είχε προβλεφθεί επιστημονικά, εφόσον η οικονομία είναι ένα μεγάλης κλίμακας φαινόμενο, με πολλές μεταβλητές, οι οποίες δεν γνωρίζουμε (δεν μπορούμε να γνωρίζουμε) πως αλληλοεπιδρούν. Ένας οξυδερκής οικονομολόγος, όμως, τύπου Κεϋνς, με καλλιέργεια ευρύτερη αυτής των συμβατικών οικονομολόγων, θα μπορούσε να διαβλέψει κινδύνους και, αν ήταν σε θέση σημαντικής επιρροής, να πάρει εκείνα τα μέτρα που ενδεχομένως απέτρεπαν την κρίση.

Προσέξτε το παράδοξο: η οικονομική θεωρία, στο μέτρο που επιδιώκει να είναι ρεαλιστική, δυσκολεύεται να κάνει αξιόλογες (μη τετριμμένες) προβλέψεις – άρα μειώνεται η 'επιστημονικότητά' της. Στο μέτρο, όμως, που είναι σε θέση να εντοπίσει πιθανά προβλήματα, να παράσχει εύλογες επιμέρους εξηγήσεις, και να δώσει κατεύθυνση στην ανθρώπινη δράση καθίσταται πιο χρήσιμη. Διαφορετικά: όσο πιο 'επιστημονικό' είναι ένα συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο, τόσο περισσότερες είναι οι απλοποιητικές παραδοχές του, τόσο μικρότερη η εμβέλειά του, και, άρα, τόσο λιγότερο χρήσιμο είναι αυτό καθαυτό, στον πραγματικό κόσμο. Αντιθέτως, όσο πιο πρακτικά χρήσιμο είναι ένα μοντέλο, τόσο λιγότερο 'επιστημονικό' είναι στις αξιώσεις του [6].

Οι επιστήμες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, για λόγους γνωστικής οικονομίας, μελετούν συγκεκριμένες διαστάσεις της: οι ψυχολόγοι το νου/ψυχή, οι κοινωνιολόγοι κοινωνικά φαινόμενα, οι οικονομολόγοι τις οικονομικές συναλλαγές, οι διοικητικοί τους οργανισμούς, οι ανθρωπολόγοι την κουλτούρα, οι ιστορικοί τις παρελθούσες κοινωνικές διεργασίες, κοκ. Κάθε επιστήμη διαμορφώνει το δικό της λεξιλόγιο, αναπτύσσει δικές της τεχνικές έρευνας, και προκρίνει τους δικούς της κανόνες αξιολόγησης της γνώσης. Αυτή η γνωστική κατανομή εργασίας είναι απαραίτητη για την πρόοδο σε κάθε επιστημονικό πεδίο. Η γνώση, όπως και η θέαση, προϋποθέτει οπτική γωνία - perspective.

Συγχρόνως, όμως, δημιουργείται ένα πρόβλημα: υιοθετώντας συγκεκριμένη οπτική γωνία, τεμαχίζεται η ενιαιότητα της βιωμένης ανθρώπινης εμπειρίας. Ο άνθρωπος είναι και νους/ψυχή, και κοινωνικό ον, και οικονομικός δρων, και μέλος κουλτούρας και ιστορικό υποκείμενο. Αν μας ενδιαφέρει η συνολική ανθρώπινη εμπειρία, οφείλουμε να αναζητούμε τις διασυνδέσεις μεταξύ των διαφόρων διαστάσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, το οποίο σημαίνει, μεταξύ άλλων, τις διασυνδέσεις - την επικοινωνία - μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών πεδίων.

Αυτό εύκολα λέγεται αλλά δύσκολα γίνεται. Τα επιστημονικά πεδία δεν είναι αιωρούμενες στο κενό γνωστικές κατασκευές, αλλά υπηρετούνται από άτομα και οργανισμούς. Αναπτύσσονται ορθοδοξίες, καθιερώνονται νόρμες, χτίζονται σταδιοδρομίες γύρω από συγκεκριμένες επιστημονικές προσεγγίσεις. Η ώσμωση των επιστημονικών πεδίων συνιστά εν δυνάμει απειλή για τα καθιερωμένα υποδείγματα σκέψης και τους λειτουργούς τους. Συγχρόνως, προϋποθέτει ένα πνεύμα ανοιχτής διερώτησης, όχι αμυντικής υπεράσπισης της εκάστοτε ορθοδοξίας· με λίγα λόγια, συνιστά ένα ηθικό επίτευγμα.

Το δίλημμα του επιστήμονα της ανθρώπινης συμπεριφοράς (με την ευρεία έννοια) είναι το εξής. Όσο πιο πολύ τεμαχίζουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά για να τη μελετήσουμε αιτιακά, τόσο πιο πολύ οδηγούμαστε σε αυτό που ο Εντγκάρ Μορέν ονομάζει «*τυφλή ευφύια*» [7]. Μεταχειριζόμαστε την ανθρώπινη πραγματικότητα σα να είναι ένα τετελεσμένο, άνευ ζωής, δίχως-την ικανότητα-της έκπληξης γεγονός. Με τον τρόπο αυτό, όμως, δεν μελετούμε φαινόμενα όπως τα βιώνουν οι άνθρωποι, αλλά φαινόμενα

όπως βολεύει να τα μελετούμε εμείς ως κοινωνικοί επιστήμονες – εκτός χρόνου, τεμαχισμένα, εκτός κανονιστικού-τελολογικού πλαισίου.

Ωστόσο, η κοινή ανθρώπινη εμπειρία υποδεικνύει ότι ο χρόνος και ο σκοπός είναι εξόχως σημαντικά στη ζωή. Ζούμε τη ζωή μας προς τα μπροστά αλλά την κατανοούμε προς τα πίσω, παρατήρησε ο Κίρκεγκορ. Αν μας ενδιαφέρει να μελετούμε την ανθρώπινη συμπεριφορά όπως τη βιώνουν οι άνθρωποι, τότε πρέπει να εντάξουμε στις επιστημονικές μας έρευνες την αβεβαιότητα, την επιρροή του παρελθόντος στο παρόν, τον ένσκοπο χαρακτήρα της δράσης, το αξιακό-κανονιστικό υπόβαθρο της συμπεριφοράς, τις σχέσεις ισχύος στις ανθρώπινες σχέσεις [8]. Μόνο τότε οι μελέτες μας θα αποκτήσουν την απαιτούμενη συνθετότητα. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να ξεφύγουμε από τις επιταγές της κλασικής επιστήμης: η διασάφηση, όχι η πρόβλεψη πρέπει να είναι ο σκοπός της επιστήμης της ανθρώπινης συμπεριφοράς [9].

Η διασάφηση αποσκοπεί να διαυγάσει τις συνθήκες της ανθρώπινης δράσης: να βοηθήσει τα άτομα να διερωτηθούν για τις ανεξέταστες παραδοχές τους και να τους θυμίσει τις δράσεις στις οποίες έχουν ήδη εμπλακεί, προκειμένου να τις αναστοχαστούν και να τις διεκπεραιώσουν καλύτερα. Οι απαιτούμενες εννοιολογικές διακρίσεις γίνονται τώρα πιο σύνθετες και ρεαλιστικές. Ο σκοπός τους δεν είναι να οδηγήσουν στην πρόβλεψη αλλά στη διαυγή πράξη [10].

Η αλληλοτροφοδότηση των επιστημών είναι απαραίτητη στο μέτρο που θέλουμε να πολυπλοκοποιήσουμε τη διερώτησή μας για έναν σύνθετο κόσμο [11]. Το κλασικό (Νευτώνειο) ιδεώδες της επιστήμης (δηλαδή, η μελέτη των φαινομένων αποκλείοντας το χρόνο και το συγκεκριμένο) αδυνατεί να παράσχει τα κατάλληλα εργαλεία. Αν μας ενδιαφέρει η σύνθετη κατανόηση ενός σύνθετου κόσμου, θα πρέπει αφενός να προσανατολίσουμε την έρευνα από την πρόβλεψη στη διασάφηση, αφετέρου να αναζητήσουμε το κατάλληλο οντολογικό-επιστημολογικό-μεθοδολογικό υπόβαθρο που θα μας επιστρέψει να μετακινηθούμε από τη διαζευκτική (αναγωγιστική) στη συζευκτική (ολιστική) προσέγγιση [12]. Με τον τρόπο αυτό θα αναζητούμε συζεύξεις μεταξύ εννοιών που μέχρι τώρα ήταν αντιθετικές: φαινόμενο-παρατηρητής, νους-σώμα, επιστήμη-ηθική, σταθερότητα-αλλαγή, παρελθόν-παρόν, ρουτίνα-καινοτομία, καθολικότητα-ενδεχομενικότητα, ενιαιότητα-πλουραλισμός, άτομο-κοινωνία, κίνητρα-ήθη, επιλογή-

σύμβαση, ορθολογικότητα-συναισθήματα, οικονομία-θεσμοί, έλλογη γνώση-άλογη πίστη.

Η συζευκτική προσέγγιση κατασκευάζει εννοιολογικά μοντέλα που λιγότερο προβλέπουν και περισσότερο διασαφηνίζουν. Τούτο αναδεικνύει τη σημασία της ανθρώπινης δράσης και μας θέτει ενώπιον των ευθυνών μας. Η ευθύνη των επιλογών είναι πλέον δική μας – είναι απόρροια της κρίσης μας – δεν προκύπτει από κάποιο ‘επιστημονικό’ μοντέλο. Η συζευκτική προσέγγιση καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική όσο πιο πρακτικός είναι ο σκοπός της επιστημονικής δραστηριότητας. «*Τα πρακτά*», έλεγε ο Αριστοτέλης, είναι ευμετάβολα και ιδιοσυγκρασιακά: «*τα θέματα τα σχετικά με τη συμπεριφορά μας και με ό,τι μας συμφέρει και μας ωφελεί δεν έχουν τίποτε το σταθερό, όπως δεν έχουν τίποτε το σταθερό και τα θέματα τα σχετικά με την υγεία μας [...] τα ίδια τα ενεργούντα άτομα πρέπει κάθε φορά να κρίνουν το ταιριάζει στη συγκεκριμένη περίπτωση – όπως ακριβώς συμβαίνει στο χώρο της ιατρικής ή στην τέχνη της διακυβέρνησης του πλοίου*» [13].

«*Τα πρακτά*», με άλλα λόγια, δεν υπάγονται σε γενικούς νόμους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εντάσσονται σε γενικά μοτίβα. Τα μοτίβα αυτά, όμως, είναι ασταθή και, κυρίως, οι όποιες γενικεύσεις μάς προσανατολίζουν να αναζητούμε απλώς την ομοιότητα διαφόρων φαινομένων [14]. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης είναι ανεξάλειπτη. Η ανθρώπινη κρίση απέναντι στα «*πρακτά*» παραμένει εξόχως σημαντική [15]. Η επιστημονική γνώση των μοτίβων δεν είναι αρκετή αφού η ευπραξία προϋποθέτει γνώση τόσο των σκοπών όσο και των εκάστοτε μέσων.

Κάθε αντίληψη της επιστήμης προϋποθέτει μια μεταφυσική «*εικόνα*» [16] για το αντικείμενό της και ελαύνεται από έναν σκοπό. Αν η κλασική επιστήμη εκλαμβάνει τον κόσμο μηχανιστικά αποσκοπώντας στην πρόβλεψη και τον έλεγχο, η μετακλασική επιστήμη τον προσλαμβάνει ολιστικά, αποσκοπώντας στη διασάφηση και τη στοχαστική δράση [17]. Στην κλασική επιστήμη η ανθρώπινη δράση προκύπτει από επιστημονικά μοντέλα. Στην μετακλασική επιστήμη, η ανθρώπινη δράση έχει πάντοτε χαρακτήρα αυτο-αναφοράς: κάνουμε αυτό που κάνουμε γιατί είμαστε αυτοί που είμαστε [18]. Η μετακλασική επιστήμη δεν διακρίνεται από έπαρση στις αξιώσεις της, ούτε θεωρεί ότι η δική της θεώρηση του κόσμου αποκαλύπτει τα μυστικά του. Αυξάνει τη γνώση αλλά δεν καταργεί το μυστήριο [19]. Στο βάθος αναγνωρίζει ότι το φως που κομίζει ουδέποτε θα

εξαλείψει το μυστήριο της ύπαρξης. «Ακόμη κι αν όλα τα δυνατά επιστημονικά ερωτήματα έχουν απαντηθεί», λέει ο Βίτγκενστάϊν, «τα προβλήματα της ζωής μας παραμένουν πλήρως ανέγγιχτα. Φυσικά, τότε δεν υπάρχουν άλλα ερωτήματα και αυτό από μόνο του είναι η απάντηση. [...] Για όσα δεν μπορεί κάποιος να μιλά, θα πρέπει να σιωπάει» [20].

Παραπομπές

- [1] <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/theroyalfamily/3386353/The-Queen-asks-why-no-one-saw-the-credit-crunch-coming.html>
- [2] MacKenzie, D. (2006) *An Engine, Not a Camera: How Financial Models Shape Markets*, Cambridge, Mass.: MIT Press
- [3] Skidelsky, R. (2010) *The Return of the Master*, London: Penguin, σ. 50
- [4] Friedman, M. (1953) *Essays in Positive Economics*, Chicago: Chicago University Press
- [5] Rodrik, D. (2015) *Economics Rules: Why Economics Works, When it Fails, and How to Tell the Difference*, New York: Oxford University Press, Κεφ.1
- [6] Toulmin, S. (2001) *Return to Reason*, Cambridge, MA: Belknap Press
- [7] Morin, E. (2008) *On Complexity*, Cresskill, NJ: Hampton Press, σ.4, μετάφραση: R. Postel
- [8] Sayer, A. (2011) *Why Things Matter to People*. Cambridge: Cambridge University Press
- [9] Shotter, J. & Tsoukas, H. (2011) Theory as therapy: Wittgensteinian reminders for reflective theorizing in organization studies. Στο H. Tsoukas & R. Chia (Eds.), *Research in the Sociology of Organizations: Philosophy and Organization Theory*, Bingley, UK: Emerald Group Publishing, pp. 311-342.
- [10] Για ένα παράδειγμα της θεωρίας-ως-διασάφησης, βλ. Tsoukas, H. (2012). Enacting reforms: Towards an enactive theory. In S. Kalyvas, G. Pagoulatos & H. Tsoukas (Eds.) *From Stagnation to Forced Adjustment: Reforms in Greece, 1974-2010*, New York: Columbia University Press, pp. 67-89.
- [11] Tsoukas, H. (2017) Don't simplify, complexify: From disjunctive to conjunctive theorizing in organization and management studies, *Journal of Management Studies*, 54/2, pp. 132-153. Βλ. επίσης, Tsoukas, H. (2005). *Complex Knowledge: Studies in Organizational Epistemology*, Oxford: Oxford University Press, σ.1-10
- [12] βλ. Tsoukas (2017), ο.π.
- [13] Αριστοτέλης (2006), *Ηθικά Νικομάχεια*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, Μετάφραση Δ. Λυπουρλής, 1104α

- [14] βλ. Toulmin (2001) ο.π.
- [15] Tsoukas, H. (2016) The power of the particular: Towards an organization science of singularities. In T. Corcoran and J. Cromby (Eds.), *Joint Action: Essays in Honour of John Shoter*, London: Routledge, pp. 153-172
- [16] Harre, R. (1985), *The Philosophies of Science*, Oxford: Oxford University Press, σ.16
- [17] Plotnitsky, A. (2002) *The Knowable and the Unknowable*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
- [18] Toulmin, S. (1990) *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*, Chicago: Chicago University press
- [19] Heidegger, M. (1959) *Discourse on Thinking*, New York: Harper & Row, translated by: J. M. Anderson & E.H. Freund, σ. 55
- [20] Wittgenstein, L. (2016) *Tractatus Logico-Philosophicus*, Αθήνα: Ιαμβος, 6.52 & 7, μετφρ.: Α.Α. Γεωργαλίδης

(*). Εισήγηση στην εκδήλωση του Πανεπιστημίου Κύπρου για την Εορτή των Γραμμάτων, 30 Ιανουαρίου 2018

(**). Καθηγητής Στρατηγικής Διοίκησης στην Έδρα Columbia Shop Management, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Κοσμήτορας της Σχολής Μεταπτυχιακών Σπουδών (www.htsoukas.com)